

Розділ 2

Очевидці про Голодомор

Зі щоденника вчительки Олександри Радченко

Олександра Миколаївна Радченко народилася 1896 р. в м. Охтирці Сумської області. Освіта – середня педагогічна. У 1912–1936 рр. працювала вчителем, у 1937–1939 рр. – на метеорологічній станції. Чоловік – Василь Павлович Радченко – за фахом був лісником і сім'я часто міняла місце проживання. Діти – Еліда (1926 р. народження), Віра (1927 р. народження), Діна (1931 р. народження).

О.М. Радченко було заарештовано Кам'янець-Подільським обласним управлінням народного комісаріату державної безпеки в серпні 1945 р. При обшуку вилучено 7 зошитів – щоденників 1926–1945 рр. Три з них було знищено слідчими. На судовому засіданні в м. Проскурові (нині – м. Хмельницький) О.М. Радченко сказала, що присвятила щоденники своїм дітям, щоб вони років через 20 їх прочитали і побачили, як «страждав і стогнав народ, який був страшний голод». Діти не повірять, заявила Олександра Миколаївна, що такими жорсткими методами будували соціалізм і що в 1930–1933 роках український народ переживав жах.

О.М. Радченко засудили до 10 років виправно-трудових таборів з конфіскацією майна та позбавленням прав на 5 років. Обвинувачення стосувалося фактично лише ведення щоденника «контрреволюційного» змісту та передачі його фашистським окупантам.

Після відбуття терміну покарання О.М. Радченко мешкала у м. Вовчанську Харківської області. 1965 р. вона померла.

540

**З протоколу судового засідання Кам'янець-Подільського
обласного суду у справі О. Радченко**

14 грудня 1945 р.

Подсудимая Радченко: У меня есть пристрастие отражать все свои переживания в дневниках. Дневник я стала вести с 1926 г. и посвятила его своим детям, чтоб они лет через 20 прочли и увидели, как страдал и стонал народ, какой был ужасный голод...

В моих записках отражено все, и я не сгущала, я описывала все ужасы. На Украине в 1930–33 году украинский народ переживал ужасы.

[...]

*ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – Т. 1. – Арк. 68.
Оригінал. Рукопис.*

Зі щоденника О. Радченко

1930–1933 р.

5 лютого 1930 р., середа

Більше трьох місяців я не вела записок. Так, дуже багато подій було за цей час. Та все такі важкі, важкі до відчаю. Саме головне, що життя всього народу стало жахливим. Всі стогнуть.

Завдяки колективізації нарід, селяни нищили (та й тепер знищують) сільськогосподарський інвентар як живий, так і мертвий. Вся скотина вирізана, і всі сидять без м'яса. Якщо до кооперативу надходить м'ясо, його відпускають тільки лікарні. Ярмарки та базари ліквідовані, а кооперативів, які б постачали населенню овочі та жири, немає, та й не буде, мабуть. Цукру на кожного члена сім'ї службовця полагается на місяць 300 грамів. Муку ми одержуємо із району, який знаходиться на віддалі 10 кілометрів. Останній раз за грудень місяць ми повинні були одержати 2 пуди. Одержали, однак, тільки 1 пуд 5 фунтів, недивлячись на те, що гроші заплатили за всі

2 пуди (3 крб. 80 коп.). Це – по твердій державній ціні. Винного в цьому не шукай, різницю переплачених грошей не питай, бо не смієш питати. Восени у селян забрали весь хліб. Рідко у кого хватить хліба до нового врожаю.

Викачка хліба восени також була причиною знищення скотини. Всі останні місяці йде розкуркулювання. Розкуркулюють так званих експортників та бувших торговців. А частіше всього розкуркулюють добрих, здібних, працездатних людей. [...] Багато випадків, що селян, господарів дому вночі забирають автомашиною і вивозять невідомо куди. Не по собі й дуже важко читати в газетах (радянських) або слухати по радіо брехливі повідомлення, що до колгоспів поступають добровільно, швидко. На самім же ділі після десятикратних виступів представників влади на зборах, визовів селян окремо до кабінету в сільраді та інших примусів примушують селян вступати до колгоспу. Селяни, та й не тільки селяни, а всі обурені розпорядженнями влади. Обурені владою. Що таке буде? Що таке буде? Так жити не можна.

Полуголодовка, жорстоке відношення влади озлобило людей. Який жах... За кордоном обурені більшовиками. Балакають, що там збираються з більшовиками воювати.

2 березня 1930 р., неділя

Бачила, як звозять борони, які були забрані в селян. Це як ніби для колективної праці по обробці землі. Колективізація проводиться примусово. Селяни йти до колгоспів відмовляються, наскільки є можливість. Дуже жалко їм губити вільність. Дуже часто можна почути від селян: «Знову йде кабала, знову панщина». Забрали зерно в селян, ніби то очистити та обміняти на зерно доброякісне, першосортне для посівів. Взяли у селян в три-чотири рази більше, чим селяни намітили сіяти. Багато селян залишились без хліба. Мелять жолуді, мішають з мукою. Печуть та їдять макуху. Це в рік середнього врожаю на Україні. У селян забрали зерно, борони, плуги. Дають розпорядження зганяти коней до загальних, громадських хлівів. Оце тобі і «добровільна» колективізація. Брехня на кожному кроці. Важко слухати, як стогнуть селяни. Сей час у них немає надій на більш спокійніше та задовільне життя. Часто чути обурення владою, обурення, яке доходить до відчаю. Селяни загрожують

втечею до лісу та помстою за те велике горе, яке їм зроблено. Щоб купити що-небудь на селі, треба багато гаяти часу.

[...]

27 липня 1930 р.

Прошло багато часу й так багато цікавих моментів, можна сказати історичних. Колективізація насильством не пройшла. З початку посіву спалахнули бунти. Селяни ненавидять владу за неподобства. Весняна заготівля хліба – це цілковите вимагання хліба. На подрах змітають хліб до останньої зернини. Далі селяни будуть, мабуть, голодати. Все це породило незадоволення і гнів. Насильницька колективізація скоту привела до повного знищення останнього. М'яса тепер немає. Появляється м'ясо дуже рідко по жахливо дорогій ціні. В кооперативах нема нічого. Цебто немає ні матерії, ні білизни. Чулок немає ніяких. Мила немає. Ниток немає й т. п. Нічого немає.

Що це означає, ніхто нічого не знає. Життя стало огидним для всіх й матеріально, й духовно. Правди немає. Всі брешуть один одному, починаючи з верхівки. Брешуть комуністи, брешуть безпартійні. Кожному дорогий кусок черствого хліба, тому брешуть. Забалакати, крикнути, що роблять не те, що треба, бояться. Нема героїв. Нема ідейних, порядних людей. Владу ненавидять всі. Ненавидять її і паперові комуністи, безпартійні, яких 90%. Гроші падають в ціні. Розмінних грошей немає. Що буде – побачимо.

1931 рік

26 лютого 1931 р., четвер

Ми, українці, переживаємо виключний момент в історії. Коли читаєш Л. Толстого, завжди розумієш його обурення мерзотністю, яку робила влада в той огидний час. Але тепер ті страхіття здаються мізерними порівняно з тим, що твориться в цей час. Правди немає. Палки та пліті. Крім палок і плітей, є багато іншого. Кажуть, що в міліції під час допиту обвинуваченого б'ють. Заставляють закласти пальці між дверей і давлять доти, поки той в стражданнях, нелюдських муках або признався, або викривав співучасників.

За віщо страждають сотні тисяч ні в чім неповинних людей? Страждають діти за те, що їх батьки були здібними, енергійними працівниками.

«Розкуркулують» так. Років три тому назад селянин мав дві корови, коняку, сіялку, молотилку. Це – «перший кулак». Від нього відбирають все і виганяють в трьохденний термін, а за останні часи – в 24 години, взимку, геть з дому. Найчастіше батьків забирають до тюрми.

Останній час вживають ще таких методів «розкуркулювання». Проводиться м'ясозаготівля. Накладають на «куркуля» зобов'язання (а «куркуль» має тільки одного коня та одну корову) здати державі 20 пудів м'яса та 400 крб. грошей. Виконати це треба за 24 години. Звичайно, що селянин цього виконати не може. Наслідок – відомий.

Селянина виганяють з дому і забирають у нього все. В селі Хотімлі 600 дворів, 80 дворів намічено «розкуркулити». В селі Велика Бабка 600 дворів. На це село наклали вивезти на м'ясозаготівлю 400 голів худоби.

Один селянин сказав: «Якби радянська влада турбувалась про майбутнє, то накладати такі м'ясозаготівки нікому б й в голову не приходило». Взяти таку кількість худоби – це означає взяти половину всієї наявної в селі. Становище є дуже напруженим, яке важко собі уявити. Шириться страшне недовольство, злоба, майже серед усіх верств населення. Тому, хто балакає, що тепера добре жити (а таких на тисячі – один), сміються відкрито в очі. Крамниці порожні. Пайка не одержуєм. Вільного продажу цукру знову немає. Кажуть, що тільки в Харкові можна купити цукру по 6 карбованців за кілограм. У Ілїнїки катар шлунку. Вона багато хворіє. Білого хліба, звичайно, немає. Взагалі нічого немає. Їмо більше всього бараболю. Маємо поки що молоко.

З-за кордону нічого не можна одержати. Декілька раз сестра пробувала надіслати посилку. Але посилки або не пропускали зовсім, або повертали назад. На одній з посилок написали: «У нас не голодують». Яке нахабство. З однієї посилки в Москві вкрали платки та ботинки й повернули посилку назад.

25 березня 1931 р., середа

23 числа одержали посилку з Чехії від Ніни. Чудовий рис та манна крупа. Все це було зашито в 1^{1/2} метрах полотна. В

посилці був чистий папір. Я як-то просила про це сестру. Весь папір проколотий чим-то гострим. Холст розрізано в одному місці, а потім зашито суровими нитками. За посилку я нічого не платила, вага її була кілограмів 3–4. Я дуже рада, що одержала в кінці-кінців посилку з харчами з-за кордону. Ці останні тижні, доки не заріжемо свині, нам буде дуже важко в матеріальному відношенні. Моральне становище не легше. Ми бачимо, як мучають селян. Листоноша, який приніс посилку, розказав, як «розкуркулили» селянина Олеся Тончия в Хотімлі. Тончий – звичайний рядовий селянин. Нічим він не відокремлюється від останніх. Добрий, чесний працівник, має сім'ю з 6 чоловік. Все його «зловживання» складається з того, що його батько колись жив добре, цебто не бідував. Робив він, як кажуть, день і ніч. Приїхала якась «ударна група» й намітила «знищити» селянина Тончия. Зробили це так: приносять селянину Тончию вимогу протягом 8 годин внести 200 карбованців на індустріалізацію та здати м'яса 30 пудів.

Ясна річ, податок непосильний. Бідного Тончия «розкуркулюють». Продають все. Білизну і ту продають. Продаж провадили таким чином. Хата – 40 крб., амбар – 6 крб., кінь – 30 крб. самовар – 25 копійок і т. д. за такими ж цінами. В цей час кінь коштує 250 крб. – дійсна його ціна.

Коли прийшли до селянина (це було о 22 годині в неділю), мати його прийшла в такий жах, що хотіла себе зарізати ножем. Але вона тільки поранила себе й впала в глибоке безпам'ятство. Голова сільради не міг витримати всього жаху, який творився коло його й впав в безпам'ятство. Між іншим, це – один з порядних місцевих людей. Декілька разів він відмовлявся від головування, але його силою примушували. Все, що трапилось там, справило на присутніх таке враження. Всі плакали. Це один з багатьох прикладів лише по Хотімлі. А що робиться по всій Україні?

Думи мої, думи...
Лихо мені з вами.
Нащо стали на папері
Сумними рядами?

Кажуть люди, що сьогодні розкуркулюють в селі Велика Бабка, в 8 кілометрах від нас. Коли розкуркулюють, то в той же час гонять з хати в тому, в чому стоїш. В одній селянській сім'ї

зняли піджак і чобітки з дитини 7 років. Всі обурені. Але відкрито свого обурення не проявляють. Добре відомо, що досить найменшого підозріння в тому, що той або інший селянин незадоволений, йому вмить доводять «план до двору», цебто розпродують майно, а його самого забирають в далекі місцевості. Незрозуміла і жахлива політика.

Ненависть дійшла до самого високого рівня. Такого життя ще ніколи ні при жодній владі не було. Каутський пише, що уряд СРСР своєю політикою родить контрреволюцію. Це він пише, коли живе за кордоном. А що він написав би, якби побачив все, що робить радянська влада? Її ненавидять, шлють їй прокляття всі – цебто 90% населення. Одні комуністи тільки роблять вигляд, що захищають політику. Ну як можна не образитись таким розпорядженням влади: дають розпорядження продавати цукор кому б то не було й скільки завгодно? Але через деякий час не можна й 100 грамів одержати, крім того, що на сім'ю припадає. (Належить на сім'ю за місяць 1 кг., більше цього нізащо не дадуть). Або заборонено бити олію з соняшника та коноплі. Селяни страждають, терплять злидні, ропщут, але відкрито не вимагають. Бояться. Олії не б'ють уже 8 місяців. Що далі буде, ніхто не знає. Важко уявити собі таке становище. Будують механізовані господарства, а в країні нічого немає. Гасу немає й немає, й чорт їх знає, де все дівається. І чим гірше становище, тим більше хвастовства та брехні в газетах¹.

[...]

12 янвря 1932 г., вторник

Жизнь наша в экономическом отношении становится все тяжелее. Мука вышла. Где брать? Как достать? Эти мысли не дают покоя. У крестьян продолжают выметать. Все удивляются, возмущаются, говорят о будущем неизбежном голоде, но никто об этом не скажет «власть имущим». Продолжают вести глупейшие показательные суды над людьми, у которых не хватило хлеба, [вы]нуждают их, лишают свободы на 2–3–5–6 лет.

[...]

---

¹ Далі записи ведуться російською мовою.

10 февраля 1932 г., среда

Сегодня мне рассказали крестьяне, что видели в {нерозб.} лесу по дороге из Чугуева двух замерзающих детей. Дети еще были живы. Почему проезжающие не взяли этих детей? Как жестоки люди стали. Боже мой, что же это такое? Дети, очевидно, ограбленных, разоренных властью крестьян. Вчера привезли в Хотомлянскую больницу замерзшего человека. Сегодня поехали за убитым плотником из Хотомли, не помню фамилию, убили в одном хуторе близ Бурлука. В Хотомле Божко М. не выдержал и бросился с топором на бригадира по заготовке хлеба, бригадир удрал.

Воровство развилось страшное. Я так боюсь голода, боюсь за детей. Боже, сохрани нас и помилуй.

Не было бы так обидно, если бы неурожай был, а то отняли хлеб и создали искусственный голод.

[...]

5 апреля 1932 г., вторник

Голод, искусственно созданный голод принимает кошмарный характер. Почему выкачивают до зерна хлеб – никому не понятно, и теперь, когда уже видят результат такой выкачки, все-таки продолжают требовать хлеб на посев, вообще посевной материал. А когда крестьянин возмущенный восклицает, что у него забрали весь хлеб на хлебозаготовку, ему отвечают вопросом: «А зачем ты весь отдал, надо было иметь ввиду, что сеять чем-то надо», и начинаются бесчисленные переговоры. А дети голодают измученные, худосочные, мучимые глистой, т. к. едят одни буряки, и те выйдут вот-вот, а до урожая еще четыре месяца. Что будет?!

Нищенский образ жизни постепенно превращает людей в грубых, жестоких, необузданных, готовых на преступления существ.

Вспоминаю лично себя три года назад, когда жизнь была более нормальной, и я теперь. Какая разница. И вся моя злоба, все мое ожесточение благодаря жизненным лишениям. С ужасом думаю о своей перемене и знаю, что я не смогу умирить злобу. На каждом шагу сталкиваешься в нелепость распоряжений, с жестокостью их, лишаящих человека нормально жить. Например, семьи служащих не получают пайка, а сам служащий

получает 18 кг, т.е. 1 п[уд] 5 ф[унтов]. Нам этого хлеба на 8–9 дней. Где же достать? Купить совершенно не возможно. В Волчанске 1 п[уд] 50–60 р. рж[аной] муки. Вася достал в совхозе «Перемога» 1 пуд. А потом что? Лучше не думать.

6 апреля 1932 г., среда

Иногда меня охватывает такое неудержимое озлобление, что я заболеваю. Читаю о «советских темпах» (газета «Правда»), об открытии первой в Европе домне, о законченной плотине на Днепрострое и многое другое. Все это хорошо, но зачем эти темпы на распухших от голода детях и людях. Вообще голод начинает свирепствовать, неся все бедствия, какие только можно себе представить. Преступность развивается с такой особенной быстротой. Озлобленность на власть дошла до такой степени, что, кажется, зажги спичку и вспыхнет пожар, неудержимый, страшный, как во время летней засухи в ветреную погоду. Мучит мысль о распухших от голода крестьянских детях и злоба растет. Бедные, а для них же готовят социализм. Смешно – комедия какая-то.

[...]

2 июня 1932 г., четверг

Как тяжело жить, до отчаяния тяжело. Вообще время необыкновенное, не известное в истории. Все страдают от недоедания или голода, да вообще от полунищего образа жизни. Ко всему безличие страшное, угнетающее.

[...]

30 сентября 1932 г., пятница, ночь

[...]

Въехали в Пятницкое. Недалеко от центра догнали человека, спрашиваем, сколько времени: «Да за двенадцать далеко». – А откуда вы так поздно? – «Из сельсовета». – Зачем так долго были? – «За хлебозаготовку держали. Давай, говорят, а что его давать, осталось 4 мешка. Надо посеять, надо зиму детей прокормить».

Голос у него дрожал, он каждую минуту мог заплакать. О, бедные, бедные, замученные люди. Я советовала ему во что бы то ни стало сеять прежде всего.

[...]

...Все мы больные, просили белого хлеба, но нам его не давали. Нет. Я просила Васю послать в «Перемогу», он так и не послал, обещал своей смолоть, т.е. лесничества, но, конечно, не смололи. Пища в данное время до безобразия однообразная.

24 октября [1932 г.], понедельник

[...]

Получили от Нины 3 доллара. В[ася] купил в Торгсине на них муки пшенич[ной] 6 кг, сахара 2 кг, риса 3 или 4 кг и манной крупы 1 кг. Какая это огромная помощь для нас.

[...]

30 октября 1932 г., воскресенье

[...]

В бессонные ночи чего только не передумаешь. Вспоминала я, как вернулась с лавки, всем с удивлением рассказывала, что привезли массу обуви «аж полторы полки», нарочно записываю, т.к. дети в будущем не поверят нам о скудности предметов первой необходимости. Не поверят, что месяцами не ели белого хлеба, да и о черном или ржаном часто напоминали не разбрасывать кусочки, т.к. голодные потом будем сидеть. Ах, как отвратительно жить. Затеяли вторую пятилетку. В городах страшная нужда в продуктах, будут голодать люди в этот год. Что-то будет, выдержим ли? Хватит ли терпения у людей?

20 ноября [1932 г.], воскресенье

[...]

Моего деда, что работает на крольчатнике, «ограбили власти», как он доложил. Это значит, что забрали все, что было из злаков или овощей.

Он уже раскулачен два года, почти нищий, только что не просит милостыню. Ему 70 лет, старухе лет 65 и с ними на квартире их дочь калека, и вот у них, уже нищих, забрали все, чем они могли прожить до февраля месяца. Прислуга пришла с отпуска из Молдовой и с отчаянием восклицает: «Что твориться, ужас, индивидуальников разоряют совсем, забирают все, лазят в сундуках, вокруг крик, плач, кричат: «Забирайте же и детей – а их по пятеро в семье». Все это творится во всех деревнях и хуторах, а эпидемия сыпного тифа все шире, все страшнее. Что же это будет? Кто делает распоряжения, что за

комедия? Ведь на конференции Компартии Украины говорили летом о перекручиваниях, о том, что членам правительства стало поздно известно об этом, а теперь – еще хуже².

9 января 1933 года, понедельник

[...]

В Харькове творится ужас голода. Воруют детей и продают колбасу из человеческого мяса. Заводят обманом взрослых людей (больше полных) под предлогом продажи обуви. Даже в газетах об этом писали, успокаивая, что принимаются меры, но... дети все исчезают.

16 января 1933 года, понедельник

Был директор Калнин. Он ночевал. Вчера приехал и с восторгом заявлял, что нашел лишний хлеб у служащих, что передает их суду; всего по Старицкому л[есничест]ву до 300 п[удов] с картофелем. Картофель занимает 2/3 этого количества. Он возмущается. Все, кто имел хлеб, не получит пайка некоторое время. Я спокойно начала доказывать, что лесники служат не за 50 р., которые ничего не стоят, а за 1/2 дес. огорода, что если у них заберут хлеб, то многие бросят службу. Пока я излагала свои мысли, он открывал все шире глаза и густо медленно краснел. Очевидно, он об этом не думал никогда, и когда я ему напомнила – то очевидным стало для него, что трудился он напрасно и напрасно радовался. Утром сегодня я его просила не обижать служащих и не трогать хлеба у тех, кто имеет его до 10 пудов. Он обещал. Посмотрим.

[...]

3 февраля 1933 года, пятница

Привели лошадей из Печенегского л[есничест]ва 10 шт. Это не лошади, а скелеты, обтянутые кожей. Кто-то думал на них возить материал.

[...]

---

² Нижче олівцем зроблено запис: «1941 г. Все лгали. Ложью обманной коммунисты взяли власть и потом всюду сеяли ложь, лгали научные работники, лгали поэты и писатели, лгали педагоги – лгали все друг другу, т.к. боялись друг друга».

23 марта 1933 года, четверг, вечер

Лед ночью поломало, и сегодня он тронулся. Луг почти весь затопило. 14-го началась весна, т.е. легкая оттепель и потом начало таять.

В этот день я вместе с уполномоченным Окрисполкома Космачевым Серг[еем] Дм[итриевичем] ездил в Зарожное за кроликами. Горя я видела людского в этот день ужасно много. С тяжелыми впечатлениями возвращалась домой. По дороге в Зарожное в поле, у самой дороги, увидели мы мертвого старика, оборванного, худого, сапог на нем не было. Очевидно, он упал в изнеможении и замерз или сразу умер, сапоги кто-то снял. Возвращаясь, мы опять видели этого старика, никому он не нужен. Когда я заговорила в Бабчанском сельсовете, что мертвого надо убрать, председатель, улыбаясь, спросил: «А как лежит он, сюда ногами или к Зарожному, если к Зарожному, то пусть Зароженский с/с убирает».

Въезжая в Бабку, мы нагоняли мальчика лет 7-ми, спутник мой крикнул, но мальчик шел шатаясь и будто не слышал; лошадь настигла его; я крикнула; мальчик свернул с дороги нехотя; меня тянуло взглянуть в лицо ему. И жутко страшное, никогда неизгладимое впечатление оставило выражение этого лица. Очевидно, выражение глаз такое же бывает у людей, когда они знают, что должны вот скоро-скоро умереть и не хотят смерти. Но это был ребенок. Нервы у меня не выдерживали. «За что? За что, дети?».

Я плакала тихонько, чтобы не видел мой спутник. Мысль, что я не могу ничего сделать, что миллионы детей гибнут от голода, что это стихия, привела меня в полное отчаяние.

У сельсовета встретили старика с таким же лицом, как у мальчика. [...]

Несколько дней назад приходил рабочий конник – лицо уже пухло, руки пухлые. Говорит, что ноги тяжелые, спокойно приготовился умирать. «Детей жаль», – говорит. «Они ничего не понимают – не виноваты». Кое-чего дали ему.

В воскресенье пришла с полными отчаяния и мольбы глазами жена священника Помазиновского. Она принесла плюшевую скатерть, совсем хорошую и просила за нее 2 пуда буряков. Я дала, чего могла еще к бурякам, хотела не брать скатерти, но

она говорит, что ее никто не хочет брать, ничего не дают, она не нужна никому. У них дома 7 человек.

Что будет с ними? ... И вообще, что будет с миллионами людей? ...

Апрель 1933 г.

Факты голода.

Уже три часа ночи, значит сегодня 27 апреля. Не сплю. Последние дни страшная апатия. Весь ужас созданного положения отразился на моем здоровье. Хотя мы не голодаем, но и не питаемся как надо.

Люди умирают по несколько человек в день в каждой деревне, и это по все Украине. Вчера пришел Леонтий Петрович Ткачев, он член коллектива. У него болит нога. Он распух. От голода, умолял чего-нибудь дать ему. Накормили чем могли. Я пожаловалась ему, что кормлю охотничью собаку, когда-то дорогую, а теперь она никому не нужна, т.к. нечем кормить. Он попросил ее у меня, говоря, что они съедят ее. Кровельщик Коржев все время поддерживает семью мясом собак. Пришел Плугин, член коллектива «Свобода». Там рабочим дают без хлеба раз в день похлебку. Плугин тяжело дышал и еле держался на ногах. Он умолял дать ему кусочек хлеба и два колоска кукурузы для посадки. [...]

Из школы вчера же прислали список учеников, которых просили отослать с работы закончить школу, но школьники и слушать не хотят. «Как я буду сидеть в школе, когда у меня голова кружиться от голода». Им дают по $1\frac{1}{4}$ ф[унта] хлеба и приварок, что-то очень судный, но здесь хотя бы что-нибудь, а дома совсем, совсем ничего. Нельзя записать всех фактов, какие ежедневно наблюдаешь.

*ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – Т. 1. – Арк. 60.
Конверт із зоштами. Оригінал. Рукпис.*

Зі щоденника завідувача відділом Ленінського райкому партії м. Києва Дмитра Заволоки

19 листопада 1935 р. секретно-політичним відділом Київського обласного управління НКВС УСРР було заарештовано завідувача відділу культури і пропаганди Ленінського районного партійного комітету м. Києва, члена бюро районного комітету ВКП(б) Дмитра Дмитровича Заволоку.

Д. Заволока народився 27 січня 1906 р. у м. Борисполі. До 1925 р. працював наймитом у селі та кочегаром на різних підприємствах. Напередодні арешту проживав у м. Києві, на вулиці Пушкінській, 23. До лав ВКП(б) прийшов у 1925 р. з комсомолу. Вже в лютому 1932 р. обіймав відповідальну посаду в Київській обласній контрольній комісії, згодом очолював відділ райкому партії. Його дружина – Ольга Петрівна – завідувала сектором ЦК ЛКСМУ.

Під час обшуку в нього вилучили два зшитки з особистими записами. Їхній зміст настільки вражав відвертим засудженням політики партії на селі, що спецколегія Київського обласного суду вирішила провести закрите судове засідання у справі Д. Заволоки.

Д. Заволоку було визнано винним у тому, що з 1929 р. по 1935 р. вів щоденник, у якому висловлював «контрреволюційні погляди». 14 лютого 1936 р. Спецколегія Київського обласного суду за «антисоветскую право-троцкистскую деятельность» засудила його до 5-ти років позбавлення волі. Це рішення було опротестоване головою Верховного суду УСРР, але не на користь підсудного. За вироком спеціальної колегії Верховного суду УСРР від 4 червня 1936 р. Д. Заволоку було засуджено до 10-ти років виправно-трудових таборів (ВТТ) з наступною поразкою у правах протягом 5 років. Покарання відбував у Воркуттаборі, Комі АРСР. 1945 р. виїхав у Ставропольський край, 1946 р. повернувся до Києва. За попередніми звинуваченнями у 1949 р. заарештований вдруге і за постановою Особливої наради при МДБ СРСР висланий на поселення у Красноярський край.

Повернувся до Києва Д. Заволока, очевидно, в 1956 р.; проживав у тій же квартирі, що й до арешту, на вул. Межигірській, 3. Його скарга на несправедливі вироки, адресована XXI з'їзду КПРС, принесла позитивний результат. 13 лютого 1959 р. визначенням судової колегії у кримінальних справах

Верховного суду УРСР постанову Особливої наради при МДБ СРСР 1949 р. було скасовано. Постановою Пленуму Верховного суду СРСР від 26 березня 1959 р. скасовано і вирок 1936 р. Обидві справи щодо Д. Заволоки припинено за відсутністю складу злочину. Питання про партійну реабілітацію Д. Заволоки у березні 1990 р. залишилось невирішеним через неможливість установити його долю.

Зі щоденника Д. Заволоки

Березень 1932 р. – червень 1933 р.

12.ІІІ.1932 р.

[...] Справа, в зв'язку з якою іду на район, надзвичайно заплутана, занадто грязнувата. Виникла під час боротьби за хліб. Зміст перекручування лінії партії. Я би хотів знати хоча б один район, де б небуло перекручування? Здається, таких районів на Україні немає. Та навряд чи і в усьому Союзі знайдеться. Сама система нашого керівництва, самі методи нашої роботи сприяють різним перекручуванням. Тут звичайно такі лікувальні заходи, така хірургія, якими ми займаємось, не в силі буде оздоровити становище на місці і раз назавжди забезпечити місця від всіх хвороб такого змісту. Треба лікування за другою методою приміняти. Вже сотні, коли не тисячі, навіть десятки тисяч «нестійких» членів партії, що допустились різних викривлень, покарані найсуворішими засобами впливу і все ж таки різні викривлення не припиняються, навіть не зменшуються, а навпаки – зростають. Треба буде пізніше зробити повний прогноз їх причиновості, бо на зараз я ще не продумав усього до кінця. Треба лягати спати, зараз початок на другу годину о півночі.

14.ІІІ.1932 р.

О двенадцятій годині ночі виїзду до Барашова. Ніч моя напевне пропала «невецапову душу». Але для мене поїздки з такими «удобствами» не первинка. І все ж таки вони мені не противні, а навіть більше подобаються. Не знаю чого так, але майже у кожную поїздку, яка трапилась у моєму житті, особливо службова, викликала в мене якийсь підйом поживлення. Такі поїздки були на повному утриманні колгоспу і своїх окремих господарств немає (батраки). Ці колгоспники зовсім

сидять без хліба, навіть і без картоплі. А тому в ряді колгоспів району (Бараші, Н. Яблонець, Усолуся, Бобриця, Киянне тощо) колгоспники крадуть харчі і свиней (комбікорм), печуть з них лепьожки і їдять. В частині колгоспів проїдають посівфонди, що є. Теж саме і в частині індивідуальників зовсім менше хліба. А загальне вражіння таке, немовби країна переживає тяжкий голод, або ж напередодні масового голоду. Хліба ніде не можна купити і по 2 крб. за хунт, хоча є такі господарства, можливо, і не мало, які ухитрились заховати хліб (закопати тощо) і тепер його мають. Але теж споживають його по секрету, щоб і сусіди не бачили.

Методи хлібозаготівлі були занадто ліві. Користувались головним чином голим адмініструванням, масовими обшуками, арештами і взагалі припускали нічим не виправданий проїзвол. Масова виховна і роз'яснююча робота зовсім була занедбана. Населення, починаючи від заможного куркульського слою і кінчаючи колгоспником бідняком, було залякано, второризовано. В постановах РПК були різні попереднючі уповноважених ухвали проти «лівих» загибів і беззаконія, а на ділі боротьба з такими проявами не велась, навіть більше сам РПК став на шлях голого адміністрування, утворив оперативну трійку під керівництвом секретаря РПК, на яку викликали уповноважених з повним складом сільради, управи колгоспу і давали взбучку, супроводжуючи останню арештами, залякуваннями тощо. В результаті всієї цієї роботи район все-таки виконав план хлібозаготівлі лише на 66–69%.

Зараз стан з мобілізацією посівфондів занадто загрозливий. Всього мобілізовано по району 40%. Надій на значне збільшення цієї кількості майже нема ніякої. Отже, загроза, що майже 50% посівплощі навесні залишиться не запахані. Окремі настрої є такі, що коли б навіть увесь і посівфонд був, то все ж таки є загроза невиходу на роботу великої кількості колгоспників, що не мають ніяких харчів. Через це і при умові цілковитого забезпечення посівматеріалом залишення незасівної площі. Це зараз, а що буде, коли треба буде убірати урожай. Тоді ж харчові ресурси і того будуть менші, чим зараз. І от знову загроза, що посіяни лани не будуть своєчасно убрани, або і зовсім загине частина. Для чого було утворювати таке напружене становище на селі? А особливо в колгоспному секторі? Чи можна було уникнути цієї небажаної загостреності? Ясна річ, що мож-

на було. Треба було більше уважно віднестись до потреб і в першу чергу харчових потреб населення. Забезпечити харчовими запасами, зберегти посівфонди, фураж для коней і стан був би неузнаваємий, порівнюючи з сьогоднішнім днем. Можливо, такий стан лише в одному районі, тоді вина лише на районному проводі? Але ті факти, що мають місце, майже у всіх районах говорять за теж саме, де не лише факти, а живі люди, думки, настрої їх про теж свідчать. Це хвороба загальнореспубліканська. Всесоюзна. Настрій в населення і індивідуальника надзвичайно пригнічений. Скрізь чувається придушене, глухе невдоволення, але це надто мягко сказано. Щось відчувається в настроях, в думках більш загрозливе, чим незадоволення. Незадоволення коли людина голодує, переходить в іншу ступінь реагування.

Народ з сіл, з колгоспів повально тікає, перекочує до міст, до заводів, новостроек, шахт. Гонить не бажання мати легкий хліб, а бажання позбутись загрози голоду і найти людське рівноправне життя. Під цими рішеннями стирається клясове розшарування села. Колгоспник приховує заможного, стає на його бік, а куркуль заможній розпливається серед колгоспників, бідноти.

Ще ніколи, здається, за час революцій не було так грубо порушено робітниче-селянську спійку, як зараз. 1918–19–20 роки – це роки військового комунізму, але і тоді моральний стан селянства у його взаємовідносинах з радянською (робітничою) владою був кращий, чим зараз. І я не знаю, що може нас чекати впереди, коли ми не звернемо уваги на утворившийся стан і не візьмемось виправляти ті помилки, що ми припустили. І виправляти треба негайно. Основної політики партії для цього не потрібно змінювати. Курс на соціалізацію сільського господарства і надалі мусить залишатись, і надалі треба боротись за колективізацію і з усіма її ворогами. Не зупиняючись ні перед якими засобами чи труднощами. Але треба обов'язково, за всяку ціну досягнути того, щоб основний продуцент хліба селянин, колгоспник, мав його в необмеженій, цілком задовільній кількості. Треба стосунки держави з населенням, і зокрема селянством у його продажо-продуктових функціях, переводити суворо добровільно. Треба, щоб контрактація для виробника була вигідна, щоб він сам з охотою йшов на неї, а не примусово, як це зараз робиться. Кожну функцію селянського виробництва

треба стимулювати. Робити її вигідною двохсторонньо, як для держави так й для виробника-селянина. Кожному селянину, що вступив, чи вступає у колгосп треба показати переваги колективного господарювання, а не навпаки, як це зараз в більшості колгоспів стало. В якому ціле літо працював колгоспник на зиму не має що їсти і ходить босий і голий. Цім стимулюванням до вступу в колгосп і до збільшення видатности праці колгоспника не створиш. Ясно, що в процесі соціалізації сільського господарства трапиться багато труднощів і відсутність коштів, і відсутність кадрів і головно приватньо-власників психологія, але збігом часу все це можна буде пересилити, але ні в яким разі не в таких умовах, які зараз утворені на селі.

Заходив Семен, багато говорили. Він теж одної оцінки всіх сучасних явищ, як і я і теж так боляче гостро їх переживає, як і я., але ж одними переживаннями справи не налагодиш і не допоможеш. Активно ж боротись з ними не має змоги. Режим партії, що існує зараз не дозволяє цього. А ми перш усього є члени партії, члени більшовицької організації. А тому настрої, оцінки наші залишаються з нами. Ми же виконуємо волю партії, волю більшості. Хоча я певен, що таких настроїв, таких думок має багато, кожен член партії, що не загубив звязки з масами. І мене лише дивує, чому в партії зараз утворився такий стан, коли найменший прояв критики, коли найменший прояв власних спостережень карається «опортунізмом» і негачними оргвисновками. Цей принцип, на мою думку, глибоко хибний, чреватий різними неприємними несподіванками і негативними наслідками в житті і будівництві нашої країни. Принципи більшовизму не такі і не так їх розумів провадир партії ЛЕНІН, як їх зараз розуміють сучасні «проводирі». Але я вірю, що при всій обмеженості і засліпленості цих «проводирів» партія з рештою у всій своїй масі цілком зрозуміє утворившеся становище і вживе відповідних заходів. Ми ж не якась каста, а живі частки великого робітничого і селянського трудового організму. А тому зможемо відчути його пульс і определити хворості.

19.ІІІ.1932 р.

Вчора ще приїхала мамаша. Але сьогодні лише з нею відверто розговорився. Становище дома надзвичайно тяжке. Вже декілька місяців зовсім у хаті відсутній хліб. Живуть картоплею,

та картопляниками. В дітей (Миші, Колі, Віті) стало розвиватися гостре малокровіє і часто жаліються на головокружение. Хліб появляється в хаті лише тоді, коли мати приїжджає з Києва і привозить «гостинців». Раніш, коли бувало мати починає розповідати за свої справи і наводить факти голодування, недоїдань я не вірив, не прислухався до цих розмов і говорив: «Що Ви мамаша підпали під ворожу агітацію і розказуєте різні куркульські «страхи», розмову повертав на жарти і запевняв, що нічого страшного не може статись, держава і партія до цього не допустить. Але коли сьогодні вона мені знову про це почала говорити і в її голосі бронуло ридання, у виразі обличчя спазми плачу, а на очах близчали сльози, я не міг не відчутти того тяжкого, беспорядного стану, у якому живуть наші домашні. А в пам'яті в мене ще свіжі, ще виразні були згадки за вражіння, що я відчував, бачив у Барашівському районі. І коли мати почала розповідати як дома кілька день тому назад вся наша (Заволонівська) рідня з'їхалась і зустрілась у тітки Катерини і після розпитого літра горілки, замість веселих розмов як це раніше було, почала плакати, кленучи долю свою і життя своє тяжке. Я відчув, як мені під саме горло підкотило щось важке, здушило мене всього і мені здавалось, що я не втримаю і почнуть литись сльози. До того це було тяжко, кошмарно-неможливе переживання. Мені до болю стало тяжко і соромно за їх життя. Невже такі переживання мусила принести їм революція? Невже таке життя вони мусили мати у вільній країні? Може кому небудь здається, що я впадаю у непотрібний сентименталізм, що я займаюсь м'якотілим, інтелігентским хниканням. Але я б хотів би знати, хто із самих хоробрих може равнодушно і холодно слухати гірку і тяжку правду, що виходить із самих глибин людської душі, що наболіла горем і тяжким непросвітним життям. І коли цей голос сходить від змученої страдаль матері. В якої з-під слів виривається ридання. А на обличчі написано горе, нуждаюче життя і безпросвітний смуток. Я лише сьогодні помітив як здорово за останній час змарніла моя мати. Ясно не від щастя і не від гарного життя.

Я не знав, що її відповідати на її розмови, я був безсилий чим небудь її обрадувати, і лише спромігся сказати що такий стан буде не довго, не може бути того, щоб партія не бачила того людського життя, яким навкруги живуть, і коли є факти голодування, це буде скоро виправдано. Я не знаю чи повірила вона

мені, чи ні? Але більш не заперечувала, я теж не хотів повертатись до цієї розмови. Її весь час турбує те, чи дійсно прийдеться надіятись лише на той посівматеріал, що мають люди і на ті харчі, які є для весняних робіт. Хтось в них на зібранні в колгоспі говорив і резолюцію по цьому прийняли, щоби колгоспники своїми внутрішніми посівресурсами забезпечили весняну посівкомпанію, а також надіялись лише на свої власні харчі. В колгоспників же за словами матері, зовсім нічого нема.

Ясно, що в її словах дуже багато згущенності, а можливо і ворожих впливів, що хочуть навмисне інсценувати голод та злидні, я про це їй теж сказав. Але та доля правди дійсного стану, що про них вона розказувала і не вірить яким немає ніяких підстав теж надзвичайно тяжко і неімовірно гірко.

Вечером прийшов додому, немає ні куска хліба, мати всі кусочки і сухарі забрала додому на «гостинці», а в крамниці хліба не хватило, а тому прийшлося і мені повечеряти одної картоплею із гнилою чи то тухлою тюлькою, що Уляна взяла в крамниці Київторгу. Да, стан харчових труднощів чим далі, то все більше дає себе відчувати. Не зважаючи на те, що в основному зернова проблема розрішена, приходиться всеж таки сидіть без хліба. І не зважаючи на те, що тварницька проблема теж в основному розрішується, зовсім ніколи не бачити і не їсти ні м'яса, ні жирів. Не знаю наскільки довго буде тягнутись такий стан? [...]

1932 р.

[...] Кожну хвилину приходиться у голову питання політичні і не дають мені спокою. Надзвичайно багато у оточуючому житті, у сьогоднішніх подіях чогось катастрофічного, безнадійного непоправного. Стан з посівкомпанією як ми на неї не дивимось оптимістично, але ж все ж таки загрозливий. Посівкадрів немає повністю. З тягловою силою що день то гірше. Коні падають, а ті, що живуть зовсім не придатні до роботи (виснажені, відсутність концкормів, поганий вигляд). Люди, колгоспники мають чи не найгірший за весь пожовтневий період моральний стан. А хіба з таким настроєм запрацюєшся, а до того ще й харчів немає. Стан надзвичайно напружений. Невигідний для успішного переведення будь якої роботи, а тим більше посівкомпанії. Я певен, що про такий стан більшість партпроводу знає, але чомусь мовчать. Невже вважають його за

нормальний? Між одиницями, не офіційними, а поза углами точаться балачки про сьогоднішній стан на селі. Офіційно ж усе спокійно. Ми успішно будуємо соціалізм, у нас велетенські здобутки. А в цілому на «Шипці все спокійно». Геть правих і «лівих» опортуністів. Хай живе вождь партії Сталін. Якось смішно і боляче робиться. Для чого така комедія, для чого такий самообман. Невже не можна тверезо усе оцінювати і шукати шляхи поліпшення. З нас напевно сміються, нашим же словам, запевненням про «успіх» не вірять.

Ми ж самі собі плюємо в обличчя, коли печатаєм хоча б таку ухвалу, як про роботу тварницьких радгоспів (Постанова ЦК ВКП(б) СНК ССРР та НКЗ ССРР), до* ..... досягнень додаєм «кладбище» людей, що довели до загіну сотні тисяч, мільйони корів, свиней, овець. Але чи ж вони довели. Треба хоч перед собою бути відвертим, довела та система керівництва, яка панує сьогодні як державне, а проти якої жодного слова ніхто не сміє сказати.

От і сьогодні в «Пролетарській Правді» в нарисі Охрименка про «свинячі справи» ... теж списується доля одного радгоспу, керівники якого завтра поповнять «кладбище» керівників тварницьких радгоспів. А чи вони винні? Зовсім ні. Бо ж «за чинним положенням Сахнівський свинорадгосп на Конотопщині здає державі всі зернові культури, що він засіває», а в самого зараз положення до неімовірності катастрофічне. «2215 штук свиней голодують, їдять лише січку з пареної соломи та мерзлих буряків». І наслідок красномовний «замість 141 шт. беконних свиней, радгосп ледве спромігся здати тільки 20» і далі через усе це здихає 35% поросят». Хто ж винен? Ми партія, наша система роботи. Тупе ідіотське підкорення, свіжої думки, ініціативи мільйонних мас якимсь догмом дикого закону «авторитетності» і непопушности лінії «великих міра сего». Ні, я зараз більше не хочу нічого писати, бо почуваю як мене усього піднімає ізнутри і я відчуваю, що через це я здібен говорити, думати і писати дурниці.

6.IV.1932 р.

[...] Сьогодні за вечерою пришлося їхати майже на окраїну міста. Сидів дома вечером і читав, захотілось їсти, дома, як завжди окрім хліба немає нічого. Пішов купувати до ЦРК, але

---

* Далі пропуск у тексті.

ціни такі сумасшедші, що прийшлося їхати на околицю, щоб купити чогось повечеряти по своєму карману. Сто грам сухої ребрики коштує 2 крб. 10 грам постної волової ковбаси 1 крб. 30 к. Скільки же треба нормальному чоловіку, щоб наїстись. Та на одну їжу за такими цінами не вистачило б утримання, а квартира, а сім'я, а топливо, а одяг. Ще б можна багато найти «а» та хрін з ними і так жутко стає. І це відчуває зараз більшість робітників, більшість працюючих. Прямо неможливі злиденні умови життя. Ціни такі на ринку, в тому числі і в кооперації і в держторгівлі, що жутко стає. Пересічний заробіток не піднявся настільки, щоб поспіти за цінами на ріжний крам. А крам цей час баснословно піднявся у ціні. А тому реальна зарплата переважної більшості працюючих надзвичайно знизилась. Я пам'ятаю 1927–28 р. коли я одержував 135 крб. Я тоді жив зовсім не відчуваючи ніяких бюджетових труднощів. А зараз я одержую пересічно 250 крб. і завжди надзвичайно напружене становище. До того ж я зовсім не купую ніяких речей ні одягу, ні книжок. І грошей не вистачає. До того ж я харчуюсь теж кепсько. Але ж це я сам. Ну і Уляна частково. А як тому робітнику, що в нього пересічно заробіток 150–100 крб. (а таких у нас більшість), а до того і купа дітей. Да справи в нього напевне, не дуже веселі. Нам би партії не мешало б подумати над цими справами, поряд з завданнями «виконати 5 літку в 4 роки». [...]

8.IV.1932 р.

Прийшов додому без чверті об 11 годині ночі. Було засідання партколегії Обл. КК. Здається треттє по счоту після організації Области. Слухали 15-16 апеляційних справ. В більшості хлібозаготовельні партстягнення. Переважно виключення з лав партії. З розглянутих справ лише одному затвердили постанову Рай. КК про виключення. Решті кари знижені. А це показує надзвичайно часті випадки легковажних підходів до виключення того, чи того з числа партії. Заходів товариського й партійно-виховавчого впливу майже не використовується. Про те більшість покараних – це робітники, або ж бідняки, батраки, що з перших днів революції стоять на стороні Радянської влади і активно приймають участь в соцбудівництві. [...]

22.IV.1932 р.

[...] Майже цілий вечір розмовляли. Я і мати. Приїхала купувати хліб на «свята». Ніяк не можуть одвикнути од старих

своїх традицій. Навіть цього річна скрута матеріальна, майже голод, злиденно обмежене життя і то не знищили бажання відзначити «свята». От де консервативна, фанатична традиційність. І на неї напевне хворіс переважна більшість селянства, коли не все за незначним виключенням.

Говорили багато, але ні жодної хорошої думки, події я не почув. Та і не розмова це була, а по суті оповідання матері про сьогочасне життя селянське і своє звичайно. За весь революційний період ніколи ще мати не мала такий песімістичний, безпорадній настрій, як зараз. За її словами «ніколи ще так нажилось селянству, як зараз. Ніколи не страдали так люди, як зараз. «Придушили селян да так, що аж дальше нікуди, а від цього і селянам так живеться, бодай і вороги наші ніколи так не жили і робочим теж погано». «І що буде далі хто його знає»...

На запитання як іде посівна кампанія теж відповідь, що малює невеселу картину. «Люде роблять, рухаються чуть живі, собіраються до 9 годин ранку, а потім поки розставлять на роботу, пока розпочнуть роботу, а їсти давай. А їсти теж дадуть 3/4 такого хліба, що і в душу не вб'єш, ну до хліба один раз варять гарячу юшку. А за тих, що дома сидять, малі, старі, хворі і не говори, оставлені не призволяще, хоть умирай. Обіщали взимку, що трактори будуть і гроші в кожного колгоспника на це збірала, а зараз немає ні одного трактора. А кіньми не наореш. Не вспієш одного-двох раз повернути їх на боровні, як вони стали. Стощені до послідньої степені, хуже куди чім люди».

Для чого я записую ці пословні думки живого свідка сьогоднішнього стану села? Не знаю, воно для мене непотрібно сьогодні, я і так добре про це все знаю, це могло лише здатись для кого небудь соціал-фашистського, або біло-емігрантського журналу. Да, надзвичайно важко чути, знати про цей стан селянства. І ми, партія, свідомо, своєю лінією, своєю поведінкою, своїм керівництвом утворили його. Не зуміли ми пристосувати нашу комуністичну програму до переробки роздрібненого селянського господарства. Не зуміли ми продовжити Ленінський принцип Союзу із селянством. Не зуміли запровадити Ленінську тактику в соціалістичній перебудові сільського господарства. В чому ж наші помилки? Форсірований темп колективізації, який полягає в тому, що в центрі нашої уваги була кількість, а не було одноразового організаційно-господарчого зміцнення. Ми не зважили своїх можливостей і того підсвідомого опіру,

який нам будуть чинить селянство – дрібні хозяйчики. Я глибоко певний, що стан колгоспів був би при всіх тих умовах, які існують і сьогодні, але при іншому внутрішньо-психологічному ставленні до нього селянства, був би значно кращим, чим він (колгоспний рух) є на сьогодні. Але ми цього всього в повній мірі не вважали. Далі, ліквідацією куркульні, як кляси, ми ліквідували чималу частину і середняцтва. В цій ділянці ми часто розкуркулювали селянина, який ніколи за своїми ознаками (економічними) не належав до куркульської групи населення. Чомусь часто на місцях забували про Ленінське опрeдeлення куркуля, а центр не нагадував за це і не виправляв, як слід помилок місцевих «заправил». Третє революційна законність зовсім загубила своє значіння і силу. На місцях, майже, як правило, панував произвол. Голе адміністрування, що часто переходили в недозволеній произвол місцевої влади, що межує з неприкритим цінничним грабунком. На який селянин не знаходив ні суда, ні права. Вся наша робота переводилась по упорним завданням, що ніколи не зважували на громадські, а з цього і індивідуальні інтереси селянства. Зовсім забули за матеріальні і культурні потреби селянина. А хіба може розвиватись сільське господарство, тим більше соціалістичне без зацікавлення, без інтересу до нього селянина. Людина, що безпосередньо на ньому працює і утворює з нього цінності. А це все і привело до того, що з під селянина був вибитий ґрунт. Він пішовши до колгоспу, відчув себе не лише відірваним від землі, яку він до речі завжди вважав своєю святою власністю, і засобів виробництва, а він також відчув загублення всякого стимула його праці в с[ільському] господарстві, а ще через деякий час він лишився і хліба. Ну, як при таких умовах селянин-хлібороб міг би зберегти своє місце у сільському господарстві і інтенсивності своєї праці? І ми самі винні, що не зуміли обережно селянина-індивідуаліста, приватного власника пересадити в колективне, соціалістичне господарство.

[...] А почали ми про це розмову з того, що зараз в Борисполі, мати оповідає: «Почались дуже часті випадки злочинств, і беруть не щось цінне і не злодії, а крадуть картоплю, різну городину. Навіть до анекдотів походить. Наприклад на одну яму з картоплею в одну ніч пришло три партії злодіїв, які зіткнувшись всі на місці злочинку організовано розподілились поміж себе і потім попались. Другий випадок коли забравшись

у погреб до селянина (Тишкова) в якому лежало лише 2–3 пуда дрібної картоплі і бурячків трохи воно все це зібрало до одного хунта у мішок винесло, але не встигло втекти сусід побачив і почав стріляти, після чого злодій зник, але через годину знову повернувся коло погребу був пойманий засівшим господарем. Питається, що людей штовхає на ці низькі, негідні людини вчинки? Звичайно злидні, безпросвітня убогість, а можливо і голод. Отже всіх цих випадках, які вони не незвичайні, можна ще раз підтвердити істину «бытие определяет сознание». Людина не родиться з раз на завжди залишаючись, або якимось непроизвольно виникшими особливостями, а отримує їх під впливом певного життя, стосунків людських у цьому житті. [...]

23.V.1932 р.

Кілька днів хочу занести до щоденника свої сільські враження і нарешті і сьогодні знайшов хвилину придатно для щоденника. Був з виїздною парттрійкою Обл. КК на Звенигородщині. Повернувся 20.V. ранком. Хотілося про багато дечого сказати своєму мертвому історичному і, здається, єдиному другу. Але все це «багато» застигається, тоне в одному. І це «одне» нехороше, не хотілося б за нього писати. Не знаю, але за останній час, про щоби я не хотів оповідати, щоб я не пригадував, яким би враженням не ділився, все воно впирається в одну точку. І ця «точка» це наше «сьогодні». Тіневе «сьогодні», може така хороволива чутливість до всього поганого, що ми маємо у «буднях» соціалістичного будівництва і негативна моя риса. Може вона позбавляє мене суворості «объективности». Але це негативна, ця чорна сторона наших «буднів», вона мене непокоїть. Більш – вона мене нервує. Не дає мені політично-громадської рівноваги. Я завжди нею тероризуюсь. Коли я про неї починаю думати, мене зразу ж поприсякає моє бажання, починає одолівати злість, якимось роздратуванням. Моя злість, моє роздратування спрямовується на конкретних людей. На людей проводу, сьогоднішнім життям і як не дивно, більш всього і гостріше падає на СТАЛІНА.

Мені завжди здається, що в Сталіну головним чином криється те, що поглиблює «тіні» на нашому соціалістичному будівництві. В нього завжди буває, не заважаючи його «геніальну проворливість» та на історичні вказівки, якісь недоречні, абсурдні, шкідливі перегіни. Ясно він їх не хоче, але та

лінія в роботі, що він її проводить, об'єктивно приводить до тих разючих «шедеврів», що ми їх маємо у сьогоднішньому житті. Керуючи партією, керуючи робітничою класою, керуючи соцбудівництвом, невже не можна було б передбачити хоч трохи наперед те, до чого ми можемо прийти. Коли цього не зуміти зробити, то хоча-б вчасно виправляли припущені помилки, реагували на дійсний стан речей, що вже сигналізує небезпеку. Ні, на це Сталін і їже з ним не здібні. І от ми маємо наслідки. Гостре зубожіння працюючих мас. Надзвичайно тяжке матеріальне становище робітників. І не лише робітників, бо-ж в такому стані переважна більшість усіх працюючих. Прожиточний мінімум зійшов до неможливих преділів. Народ живе впроголодь. На ринку майже нічого немає (розумію і держторгівлю і кооперацію). В якому-ж стані наша с[ільсько]-г[осподарська] база постачання. Так би мовити, основне джерело утримання населення. Тут ще більш катастрофічне становище чим в місті, чим в промисловості. Селянство майже голодає. Часті випадки голодної смерті. Настрій прибитий, пригнічений. Господарство кожного селянина в занепадливому стані. Навіть по зовнішньому вигляді, коли заїдеш в село, зразу кидатися якась злиденна опустілість. Поголов'я скота катастрофічно зменшилось. Цікаво-б було порівняти скільки зараз залишилось, прикладом, свиней, рогатого скоту, коней, порівнюючи до стану в 1926 р. Мені здається, наслідки були-б разючі. Цей розклад в с. г. що відбувається вже кілька років, дійшов своєї кульмінаційної точки в цьому 1932 році і саме в час сьогорічної посівкампанії. Стан з посівом загрозливий. По Україні на 15.V. за даними «Правди», засіяно, здається 42% всієї засівної площі, а в нас на Київщині і того гірше. По 51 району Полісся засіяно 26%, а по решті 50 районів засіяно 33,5% ярих посівів. Найпредельніший термін посіву 1.VI. Залишилось всього 7 день. Але-ж за цей термін не буде більшого ефекту, чим за попередні 1-1^{1/2} м. От тобі і маєш знижку в хлібозаготівлі на 87 млн. тон. До того ж в цілому ряді колгоспів сіл вже припинили посів ярих, тому, що тяглова сила зовсім виснажена і ні до якої роботи вже нездатна. Питаєшся чому в нас утворився такий «букет». Хіба так колективізація вплинула? Ні. Вплинуло, але не так. Значно менше. З колективізацією селянство можна було примирити, але для цього потрібно було бодай трохи стимулювати селянську працю в колгоспі, а також дати

селянину хліба. Аби він його мав для власного вжитку в достатній мірі. І це був би той мінімум, якій забезпечив би розвиток і зміцнення колгоспів. Ясно такий висновок, це дуже примітивно-спрощений висновок, тут ще повинно бути цілий ряд заходів і засобів організ[аційно]-господарчого зміцнення колгоспівського руху. Тут і машинізація с[ільського] г[осподарства], тут і підготовка кадрів, тут і будівництво, тут і належна культ-освітня робота і ще цілий ряд надзвичайно важливих завдань і потреб. Але й той маленький мінімум забезпечення споживчих потреб селянина, він теж би не допустив до такого стану, який утворився сьогодні. Але наша «верхівка» цього не добачила. А «низи», не маючи змоги демократично висловити свою думку і будучі поставлені в положення безкритичних виконавців «настарались». Хлібозаготівля, а разом з нею і ліквідація глітайні як кляси, переводилось под неможливим затиском і адмініструванням. Де будь який революційний законості не залишилось і малесенького місця. А був произвол, грубе порушення мінімальних прав кожного громадянина. Хліб заготовлявся під саму покришку. То що знаходили в коморах, в хатах, майже до хунта забирали державі (не скрізь звичайно). І часто бідняк, середняк, что то колгоспник збувався свого останнього пуда, тому хто хтось сказав, що в нього куркульський хліб ховається. Хлібозаготівля в окремих місцевостях (Гравів) перетворилась на знущання над населенням, походила на узурпаторство. Розкуркулювали теж дуже часто «куркулів», но ніколи імі не були. А знаходили першу ліпшу причину і продавали. Ясно, що після такого розмаху хлібозаготівлі, таких методів роботи, наслідки сказались. Велика частина селян, в тому числі значна частка колгоспників, залишалась без хліба. Почались масові тікання з своїх сел, куди очі глядять. Переїзять цілими сем'ями в найдальші кутки Республіки, лише б не залишитись у своєму селі. Роботи цураються, від землі тікають, худобу нищать, господарство опускається. І лише зараз «центр» почав вживати заходів. Видав постанову по с[ільсько]г[осподарський] податок, про хлібозаготівлю, про м'ясозаготівлю, про торгівлю с[ільсько]г[осподарськими] продуктами. Але час прогаяний, розклад почався. Наслідки на лице. І коли б здається встановити хоча-б мінімально задоволений стан невідомо. Щоденно пишуть в часописах, передають радіом, що постанови ЦК та уряду про масохлібозаготівлю та інше викликали в колгоспників та односібників хвилю

ентузіазму, що в окремих районах в зв'язку з цим почали висовуватись зустрічні пляні в сівбі, зріст колгоспів тощо. На мою думку ці повідомлення лише матеріал для наших ворогів, що в голос кепкують з наших постанов і з причин ентузіазму нашого селянства. Чому радіти? Тому, що менше хліба, мяса державі продавати? Чи чому. Да, скандальні ситуації. Не приємні наслідки. Запоморочилось комусь від успіхів соцбудівництва. Забули за маленькі інтереси, потреби робітника і селянина. [...]

24.V-32 р.

[...] Розказував ще Самійло про життя студенське. Важко вони живуть. Бідують здорово. Хліба одержують всього лише 300 гр. Ну, а громадське їхнє харчування і говорить нічого. На обід одна лише соєва похльобка, а на сніданок, вечерю кожний мусить сам собі організувати, що бог дасть. Да життя невеселе, коли не більше можна сказати. Багато з інститутів почали розбігатись. Тікають хлопці на край світа, лише б не жити голодним життям. Настрій у більшості важкий, пригнічений. Точаться різні ворожі розмови. Ну, тай хіба може бути інакше, раз людина хронічно голодна. Еж ще Маркс сказав: «Битіє определяє свідомість». А раз битіє голодне, голе то і свідомість роздратована, однобока. Отут іще в нас величезна помилка, що ми не дооцінюємо наших кадрів. Не дбаєм за них як слід. Студентство, на мою думку слід би поставити в таке становище, хочаб по харчуванню, в яке ми ставили робітників провідних галузів промисловости. Вимога, порівнююче невелика, коли мати на увазі сьогоднішній стан робітника. Але це було-б значно краще, чім ми маєм на сьогодні. А стан дійсно загрозливий. Хіба може як слід підготовлятись студент, майбутній фахівець, коли він голодний? Хіба може він понести в промисловість, в с[ільсько]-г[осподарський] здоровий морально-політичний настрій, після свого сьогоднішнього студентського життя? Звичайно ні. [...]

[...] Мамаша приїхала по хліб. Але за її кошти і в нас на хліб «не розбагатів». А в мене немає «резервів», а тому стан матері в Києві дуже матеріально напружений. [...]

12.VI-32 р.

[...] Засіяно всього весняного клину 2.417.367 га, або 57,1% пляну. Це на 10.VI. А раз так то очевидно більш посіву помітно не збільшиться. Час можливий пройшов, сіяти-ж після 10 червня це більш безнадійно для всхожости, а тим більше для

врожайности. Значить залишилось не засіяної площі по одній лише Київській області майже 2 мільйони га, а можливо і більше. Тому що в цьому році були великі вимочки, які засівались і враховувались як засів посівплощі ярих культур не враховуючи того, що вони сіялись на озимий площі. А коли взяти до уваги що з кожного га засіву могло бути 40–50 пудів врожаю, то це складає недобору с[ільсько]/г[осподарське] збіжжя 80–100 міл. пудів. Картоплю теж посаджено на 10.VI всього лише 314.170 га, що складає виконання на на 56,7%. Результат весняного сіву більш чим катастрофічний. В наслідок цих газетних спостережень товариш зауважив: «Я ЧУВ, ЩО ПЕРЕБУВАЮЧИ В НАШІЙ ОБЛАСТІ МОЛОТОВ СКАЗАВ: – Помилками цього року ми на кілька років відкинули с[ільське]/господарство України назад». Сказав це він цілком вірно, коли вірити тому, що це він сказав, але ж він був також і тоді, коли саме був разгар хлібозаготівлі й разгар помилок наших». Я заперечувати цьому не міг, а лише подумав як глибоко вірні слова що виголошення Молотовим, чи ким іншим на щот «відкидання на декілька років назад нашого сільського господарства». І справа не лише в назадовільному стані посіву цього року, а в усій тій руїні, що сталася в сільському господарстві.

Кінське стадо майже на 40–50% видохло. Поголов'я рогатого скоту більш як удвоє зменшилось. Свині зводяться. Дрібна худоба майже знищена. Селянство з сіл розбіглося світ зо очі, коли не все, то всеж такі значна частина.

Політична довіра до радянської влади катастрофічно порушена і дивно що у всіх цих справах винними залишаються «ПЕРЕКРУЧЕННЯ НА МІСТАХ», про які завчасно «СИГНАЛІЗУВАВ ЦК ПАРТІІ». І напевно не скоро знову вийдуть знамениті історичні пояснення «вождя» партії т. СТАЛІНА, про причини перекручень та чергові завдання з цим. Як це було по питанню колективізації в 1930 р. де були винні хто хочеш, лише не ЦК.

Бо-ж останній «не одноразово сигналізував» про небезпеку «запаморочення від успіхів». Подла маніра займатись самокритикою і не визнавати своїх помилок.

Яка вартість такому проводу, що не вмє бачити загибелі від своїх вчинків. Не вмє завчасу попередити катастрофи, а потім не має мужності і гідності визнати свої помилки.

Я часто дивуюсь невже можна мовчати і миритись з таким станом речей. Бачити навкруги все те безглуздя в керівництві, що існує і не реагувати. В кожній же Республіці, краї, області сидить велика кількість керівників, що безпосереднє керує виконанням, стикається з масами. Невже вони нічого не бачать і не роблять ніяких висновків. Серед них же багато старих революціонерів, підпильщиків, що пройшли сувору школу царського свавілля, що добре усвоїли теорію Марксизма, Ленінізма, що не один рік працювали під безпосереднім керівництвом Леніна. Чому вони мовчать. Чому не реагують на наслідки керівництва. Цим же шляхом можна дійти до загибелі. І коли я над цим усім думаю мене охоплює невимовний жах. На чолі починає виступать «циганський» піт. Я захлинаюсь під тягарем різних думок, мене гнітить не розв'язане питання: куди ми йдемо, що з нами буде. Так-же не можна.

Кожний день, читаючи газети повідомлення про стан працюючих за кордоном, в капіталістичних країнах, про їх надзвичайне тяжке матеріальне становище, про тяжкі злидні їх щоденного життя, про голод, я мимоволі думками повертаюся до становища в нашій країні. Де щоденно своїми очима бачу, своїми очима чую теж саме, **ЩО І В КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ, А В ОКРЕМИХ ВИПАДКАХ ЩЕ І ГІРШЕ** (людоедство) о жах. Від одного лише порівняння жах мене охоплює. Де це видано, де це чувано щоб в радянській країні, в соціалістичній республіці робітник, працюючи жив гірше чим в капіталістичному, безправному суспільстві. Це-ж компрометація, нищення віри робітника в перевагу соціалізму. Дико робиться коли подумаєш, що це-ж порівняння робить не ворог радянської влади, а комуніст, що перший стане в захист радянської країни. І такі аналогічні порівняння не в мене лише визрівають, а вони масово живуть серед працюючих. Про їх часто можна чути в гушавині робітників. Навіть більше про наше положення (внутрішнє), про стан нашого робітництва, селянства знають працюючи капіталістичних країн. Бож даремно відчувається у всіх капіталістичних країнах відход працюючих мас від комуністичних партій, хоча би взяти за приклад останні вибори до ландатів Німеччині, парламентські вибори у Франції. Да, своїми «досягненнями» ми до[по]могли впливу наших братніх компартій на працюючі маси. [...]

24.VII-32 р.

Рівно місяць не заглядав до свого щоденника. [...]

[...] Часто приходилось не снідавши ждати обіду, а ще більше не вечеряти лягати спати. [...]

21.IX-32 р.

[...] Був у Борисполі, їздив по невеличкій персональній справі, пробув всього там всього декілька годин, але й їх було досить, щоб побачити як різко перемінився Бориспіль. Вулиці опустили, скрізь відчувається якийсь застій, що нагадує місцевість після військових подій, або великої епідемії, або стихійного лиха, що спустошила, як зовнішні ознаки життя, так й внутрішні. Вулиці позаростали бурьянами, людей дуже мало видно. Ті що зустрічаються по дорозі мають понурий пригнічений вигляд, майже як правило всі обшарпані. Погляди кидають на зустрічних ворожі, підозрілі і не привітні. Стараються ховатися від очей. Подвір'я запущені. Велика кількість дворів зовсім зруйновані й виглядають пожарищами, але без чорних обгорілих стовпів. Частина напівзруйнованих. Колись вони напевно належали тим, що їх розкуркулювали, як глитаїв, як твердоздавців, як інших ворожих елементів. Але ті подвір'я де зараз живуть, чи то колгоспники, чи то одноосібники теж мають запущений вигляд. Переважна більшість господарчих будівель пустують, деякі з них починають руйнуватись, деякими¹ {нерозб.}. Коли подумаєш про ці всі справи, аж голова обертом йде.

Що ж нас навесні жде? Хлібозаготівлі надзвичайно туго йдуть, особливо по індивідуальному секторі. Деякі пам'ятають науку минулого року, не здають хліба, але до них знову почали застос[ов]увати старі методи минулого року. Примусово стягуємо, як у «злісних» нестатчиків хліба. Коли про все це думаєш, приходять дуже й дуже невеселі думки. Не знаєш чія-ж ми партія. Хто за нами йде, на кого ми спираємось. Чи дійсно ми є виразники інтересів пролетаріату та трудового та колгоспного селянства. Чи це нам лише здається і ми ілюзію приймаємо за дійсність.

Ех, важко, не хочеться думати. А може я помиляюся й все це не так, як мені здається. Коли б це було так, я був би дуже щасливий. [...]

1/І-33 р.

Історична дата. Перший день першого року другої п'ятирічки. Для мене він закінчується голодним шлунком. Сидів в ЦК ОКК до 11 години вечора. Готую матеріал про керівництво обліміліції, але так їсти захотілося, що я не міг довше висидити і пішов шукати по крамницях чого небудь на вечерю. Обійшов не менше 8 крамниць й абсолютно ні де нічого не знійшов. Крізь пусто. Правда, є повидло, коржики, конфекти і в одній крамниці зустрів мариновані грибки. Прийшов додому як шакал голодний без нічого. Помазав дві скибки хліба олією й трохи «червячка», як кажуть на селі, заморив. Ще добре, що хліба одержую 800 грам, а то зовсім прийшлося би з голоду охлявати. Обід теж дуже скудний. Після нього через півгодини уже хочеться їсти. Да, невеселий животом («живіт») вступ у другу п'ятилітку.

П'ятилітку побудови безкласового суспільства. [...]

6/І-33 р.

[...] В кімнаті лютий холод. Добре, що хлопці трохи надихали. З «їжою – піст». Хоч би завтра приїхали домашні, може чого нібудь в зв'язку з «різдвом» привезуть. [...]

26/І-33 р.

[...] Побутові обставини мого 27 літнього юбілею теж не в стані «проспериті». Недоедаю хронічно. Буквально нема чого їсти. Обслуговування на роботі в цій галузі нікудишне. Не витримує будь якої критики. Ранком стакан чаю з булочкою, обід – борщ з кислій капусти та немазана каша, або травяна картопля, а дома вечером – чай з радянським «маслом» – повидлом. От і усі харчові ресурси.

Зовні на фізіономії я набрав зовсім незавидного вигляду, худий і блідий, майже такий красунь, як був у 27–28 р. в час першого періоду своєї хвороби.

Кімната моя «незатишний» куточок, а настоящий ледник, в якому можна людей сажати за наказание, а не жить постійно. От і зараз в кімнаті адський холод (нетоплено звичайно), я сижу в кожусі, під яким осінне пальто, далі піджак, далі светр, далі джемпр, далі дві сорочки і до всього цього у валенках. І всеж таки, не зважаючи на це «предохранення», я замерз й руки мої подеревяніли від холоду. Вже понад 10 днів вожусть

з тим, як би дістати дров і все ніяк не можу. Але мені здається, що завтра післязавтра я цю «проблему» розв'язу, а поки що «голодать», «холодать». [...]

30/I-33 р.

[...] Пішов до Обл. КК, а по дорозі до дому заходив у всі продуктові крамниці і хотів що небудь купити, щоб дообідати та заодно повечеряти. Але даремні були мої намагання. Проїшов крамниць 10–15 і ніде не міг абсолютно нічого найти харчового й нарешті в крамниці ЗРК «цукеркової» побачив волову ковбасу по 1^{1/2} крб. за 100 гр. і повідло. Став в чергу і через годину я вже був господарем 200 гр. ковбаси і 200 гр. повідла. Підходив додому роздратований, вщерть переповнений думками про наше державне становище. Дійсно яка разюча різниця між нашими офіційними промовами (до речі яких за січень було виголошено і відруковано надто багато), що констатують обов'язково величезні досягнення, наш зріст і тим фактичним становищем, яке кожний працюючий відчуває на своїй спині. Контрасти разючі. І мені здається, що оцім утім промовам наших проводирів ніхто не вірить, навіть не вірять самі члени партії. Дивно, чому такі засліплені проводирі тіми всіма формальними досягненнями, що ми маємо і не бачать того величезного бідунства, що переживає увесь майже працюючий люд країни. Ех, не варто про це говорити, набридло. Дай сам якось мільчаєш, коли обмежуєш свій обсяг думок животними, желудочними інтересами. Бож від цих міркувань ні на йоту не посувається поліпшення матеріального стану працюючих. [...]

21.V-33 р.

[...] За цей час, поки я не розгортав свого щоденника, трапилось надзвичайно багато видатних виняткових подій. По-перше – в Німеччині стався фашистський переворот. С-Д прогнали, комуністи розгромлені і загнані в підпілля. У влади став Гітлер, який розгорнув шалений фашистський терор і свою фашистську диктатуру. Форми цієї диктатури надзвичайно близько подібні на форми політичного керівництва нашої країни. Так що й для фашистів дарма не пройшов досвід нашого будівництва й диктатура пролетаріату. [...]

[...] На сьогодні по даним на 16.V засіяно 288700 га, або 49,7% до плану по одноосібному сектору, а всього засіяно по області на 16.V – 56,1% плану, з них ранніх ярих – 73,4% до

572

плану. По Україні засіяно на 16.V – 62,2% всього плану. З них ранніх ярих 82,7% до плану. По ССРСР – засіяно на 15.V – 53,075 тисяч га, або 55,9% до плану посіву на 10 мільйонів га більше, чим на це число в минулому році. Але певності що буде на 100% посіяно – немає. [...]

8/VI-33 р.

[...] Була мамаша. Все «курсирує» між Борисполем й Києвом. В турботах за хліб насущний для дітей. Батько ж палець об палець не вдарить, паразитичеські живе. Цілковито зняв з себе обов'язки перед дітьми й думає лише про себе. Теж батько. Іван теж свиня, майже ніколи по своїй ініціативі не допоможе матері хоча б в дрібниці. Кожний карбованець буквально зубами треба від нього вирвать й то не завжди приходитьсь більше мені за це турботи нести. Я теж недостатньо допомагаю, завжди знаходяться свої дирки й де вони лише беруться, а стан сім'ї домашніх дуже тяжкий. Жодного фунта хліба й чого іншого, окрім молока. Да й то в першу чергу треба його витрачати на утримання самої корови. Коли вже вони вийдуть з цього «безхліб'я»?

[...]

*ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 49905 фп.
Передрук з оригіналу.*

Лист колгоспника Миколи Реви до Й. Сталіна про голод 1933 р. в Україні

Рева Микола Антонович, житель с. Хильківка Покровсько-Багачського району Полтавської області у 1938–1940 рр. був на заробітках на Далекому Сході. Повернувшись додому, він побачив, що його сім'я голодує. 1 травня 1940 р. М. Рева написав листа в ЦК ВКП(б) Й. Сталіну, де докладно розповів про 1933 рік, вважаючи що «вождь народів» нічого про це не знає. М. Реву було засуджено до 6 років позбавлення волі.

Лист М. Реви до Й. Сталіна

1 травня 1940 р.¹

Москва, Кремль, ЦК ВКП(б) т. Сталіну.

от гр. Рева Николая Ант[оновича],
Полтавская область, П[окрово]-Багачанского р[айо]на,
с. Хильковка².

Дорогой Иосиф Виссарионович!

Вы как являетесь нашим другом, учителем и отцом, то у меня явилась смелая мысль написать вам всю правду, не ту правду, которую пишут в газетах и которой вы пользуетесь, хотя она и есть, ну это исключительная редкость в таком океане народа и за эту правду писаки осаждают газеты, а про нас никто нигде не станет в защиту, потому что вы от нас далеко и про наше горе и страдание не знаете. Мы, колхозники³ своей области и района не живем, а существуем, и существуем только для работы для государства, ну только не для себя, наше положение из года в год делается все хуже и хуже, такой тяжелой жизни Украина не знала в истории своей жизни, наш колхозный народ

¹ Дата відправки листа.

² Проставлений прямокутний штамп з датою всередині: «Поступило 4 мая 1940».

³ Тут і далі у документі підкреслено від руки.

оборван, босый и еще хуже всего, это наш народ голоден и до каких пор это будет, вы, даже правители не говорите правду и как-то получается наоборот с поразительной точностью предсказывают старухи, выжившие из ума, и у них получается точнее, чем у вас. Черная реакция 1933 голодного года, когда люди ели кору из дерева, траву и даже своих детей, сотни тысяч людей умерло из голода и все это на глазах коммунистов, которые ездили в машинах через наши трупы и нагло хваля жизнь. Сами, конечно, были хорошей упитанности, как не стыдно было в наисвободнейшей в мире стране и такое творилось, народ умирает из голоду не потому, что неурожай, а потому, что у него хлеб был забран государством, и этот хлеб лежал на складах «Заготзерно» элеваторах перегонялся на дурман-спирт, а люди умирали из голода в то время, когда вы, Иосиф Виссарионович и сами говорите, что человек – это есть самый ценный капитал и этот капитал из года в год превращается в навоз потому, что в 1933 г., когда народ голодный собирал зерна кукурузы возле склада «Заготзерно» на ст. Хорол, то его стреляли как собак, вызывали из города Хорол эскадрон конной милиции, которая как львы с обнаженными пашками гнали нас голодных, а хлеб в складах был, было зерно, была мука, а люди умирали из голода, значит это было сделано все от государства умышленно и государство об этом знало потому, что и в Москве немало наших земляков померло пухлых от голода и всех больших городах в результате осталось много пустых сел и хуторов. Для оставшихся в живых детей создались приюты, на 1941 год вот в нашей деревне пойдет в школу в первый класс только 3 души детей, вот что наделало в 1933 г., за смертность в 1933 г. сельсовет справки не дает потому, что смертность за тот год составила столько, что за 50 лет не умерло столько людей, сколько в том году, кто остался в живых, перенеся такие трудности, то уже этот человек порченный потому, что я знаю сам по себе и все мы колхозники были пухлые, мы упали на ноги, пропала умственная способность, потеряли зрение на несколько %, нет здоровья, нет сил, общая слабость организма, появилось большое количество посещаемости больницы и много больных в тех местах, где дали почувствовать 1933 год. Все это делалось на глазах коммунистов, как им не жалко и не стыдно, что они не могли осаждать верховные власти и трубить о такой горе, чтобы этого не было. Даже за границей, как сообщалось в «Известии»,

знали об этом, значит врагами народа все делалось без помехи, а Вас, Иосиф Виссарионович, наверное никто не сообщал, а коммунисты болели больше за свою шкуру, потому что если станет кто оступаться за народ хоть словом, то его судьба решилась вместе с нами б. Вот как нас ценят, Иосиф Виссарионович, теперь получилось тоже самое, колхозы получили от 140 грамм на трудодень до 900 грамм и государство закрыло продажу муки и хлеба, железная дорога не дает билетов, чтобы поехать куда-либо купить, в Москву не пускают, в Киев, в Харьков тоже, в самом деле нехорошо пустить в такие красивые города с мешками иссушенных оборванных людей, а там увидит верховная власть и иностранцы, а народ, как видно, надо выдушить. Полные станции забиты этими мощами, народ осаждают вагоны и вокзалы, их штрафуют самым бессовестным образом, народ бросает свои хаты, колхозы и едет искать счастья и все это через хлеб. Работаем мы здорово, не убранного не оставляем ничего, все работы поделаны, а хлеба нет и денег нет, да еще спасибо за налоги прямо невыносимые и еще приспособлены так, что равняется тому, что налог уплатить, что купить себе свободу потому, что не уплатишь – лишают свободы и продают твои злыдни и это я видел, как судили одного, который не уплатил налог и который уж не похож и на человека, а какие-то мощи в лохмотье. Ну нет пощады никому, на что уже мясопоставка государству и то сам живешь и не съешь мяса в год и грамма, а в государство отдай так само и денежные налоги, которых нет наверно ни в одной стране мира такого издевательства из народа, даже хотя б только из народа, а то и из скотины [которую] заставляют разводить в непомерных количествах. Скотина голодает,дохнет из голоду, нормы выработки не выполняем, большинство работ выполняют трактора, лошадей мы развели очень много, ну было бы их половина и чтобы они ели хороший корм, мы бы ими обработали все работы, а то скотина страдает и мы, люди, страдаем ни за что, и народ вспоминает о помещиках хорошим словом, как там кормили, хлеба было у волю, приварок у волю, голодные не были никогда, сами эти слова говорят за теперешнюю жизнь, а мы и наши дети из года в год переживаем и голод и холод потому, что лет 5 тому наше село утопало в садах, а теперь вырублены на топливо и село стоит голым, ободранным. Каких-либо праздников или дня отдыха мы в колхозах не знаем, живем как раб только для

работы и для того, чтобы голодовать из года в год и переносить тягости, нужды. Иной год хорошо уродит хлеб, что на трудодень приходится 2 кг и больше, то нашим властям районным кажется это много и силою заставляют этот хлеб продать в государство и народ держат на собрании по 3 суток, приостановив всю работу, пока всякими махинациями и запугиванием не добьются продажи, а колхозник работает и остается при своих интересах. И вот колхозники очень обижены таким отношением со стороны власти, что все отдаем для государства, а сами остаемся голодны и холодны, всеми забытые даже в такой богатой стране на хлеб и нет хлеба, это тогда специальный мор для людей.

Написана здесь, Иосиф Виссарионович, правда, ну только не все охвачено потому, что всего описать нельзя, это можно только рассказать и если нашим властям говорить, то это значит подвергнуть себя большой опасности. Я вот пишу Вам это письмо, правда коротенькое потому, что на это нужна целый том книги, и я думаю, что это письмо к Вам не допустят, а меня за такую «контрреволюцию» загонят к белым медведям, как какого бандита.

Ну прошу Вас, Иосиф Виссарионович, дать нам жизнь и самое основное – это хлеб потому, что нам обидно, что сами работаем хлеб, а хлеба не едим или установить какой-нибудь минимум на трудодень хлеба потому, что в нашем колхозе «Ленинский шлях» получили по 900 грамм за трудодень, а над этим хлебом далеко не заедешь, Вы же и сами сказали на II съезде колхозников, что и 8 кг мало на трудодень.

В чем прошу вас, если не верите, что я написал, пришлите ко мне вашего доверенного человека или у с/с [в сельсовете] пусть проверит, все описано, правда.

И прошу Вас, Иосиф Виссарионович, дайте мне ответ на мое письмо и прочитайте его сами и помогите нашему горю, чтобы мы узнали, поможет ли нам правительство и партия или нет, а об этом письме я многим колхозникам рассказал и если Вы и Ваш отец переживали такие трудности, то поверите и нам.

Подпис[ываюсь] собственноручно

Рева Н.

577

На документі резолюція: «Члену бюро обкома т. Бухтиярову. Прошу рассмотреть это письмо по существу и результаты сообщить 1/VI-40. 19/V-40». Підпис нерозбірливий.

ГДА СБ України. – Спр. 75208 фп. – Арк.122–122 б.
Оригінал. Рукопис.

**Фрагмент поеми
студента Лебединського педагогічного технікуму
Григорія Бурика «Домовина»**

Бурик Григорій Арсентійович народився 1920 р. в с. Косичеве Лебединського району Сумської області; у 1937 р. – студент Лебединського педагогічного технікуму. Свій вірш написав під враженням від голоду, який він і його батьки пережили в своєму селі. «Контрреволюційний» вірш став одним із пунктів обвинувачень Г. Бурика. Вироком спецколегії Харківського обласного суду в серпні 1937 р. його було засуджено до позбавлення волі строком на 3 роки. У 1962 р. ухвалою Пленуму Верховного суду УРСР справу закрито за відсутністю складу злочину.

З поетичного твору Г.А. Бурика «Домовина»

Березень 1937 р.

XI

...Сердитий вітер скиглить в тузі
А з ним разом заплакали люди,
Що до кладбища купою йдуть.
За плечима у мішках несуть
Дітей своїх. Ті плачуть, б'ються
Із смертним криком мов сміються.
З дірок голівки висувають
Одно за одним. Боже мій!
Зглянься батьку! Тож син твій.
Вони у тата хліб прохають
Бо голод муче. Люд іде...
До гроба смерть усіх веде.

XII

Де може батько хліба взяти
Для себе і сім'ї його?
Куди піти хоч попрохати
Шматок черствий? Він свого

Життя не шкодить у блуканні
По селах. Там за річкою, в долині
Не раз доводилося спать
Бо гірко хліб чужий шукать.
Скрізь люди ходять помарнілі,
Шукають хліб. Не у хатині –
Сидять старі у сірячині
З нужди і праці зголоднілі
І смерть чекає всіх одна:
«Коли ж до нас прийде вона?..»

XIII.

Під тином діти голод зносять
Без батька, матері й рідні.
В прохожих з жалем хліба просять
Одно за одним – «це мені»...

*ДА СБ України, Суми. – Спр. 2152. – Арк. 100.
Рукопис. Оригінал.*

Список скорочень

АМССР	Автономная Молдавская Социалистическая Советская Республика
ар.	арестованный
арк.	аркуш
АСЭ	антисоветский элемент
Б. Ч. Ц. А.	бывший чин царской армии
БССР	Белорусская Социалистическая Советская Республика
будрайон	будівельний район
В. М. С. З.	высшая мера социальной защиты
вид-во	видавництво
ВКП(б)	Всесоюзная коммунистическая партия большевиков
ВЛКСМ	Всесоюзный ленинский коммунистический союз молодежи
ВТТ	виправно-трудоий табір
ВУКС	Всеукраїнська колгоспна спілка
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЦИК	Всеукраинский центральный исполнительный комитет
ВУЧК	Всеукраинская чрезвычайная комиссия
ВЧ	високочастотний зв'язок
ВЧК	Всероссийская чрезвычайная комиссия
главштаб	главный штаб
горсовет	городской совет
ГПК, горпартком	городской партийный комитет
ГПУ,	Государственное политическое
Госполитуправление	управление
губ.	губерния
ГУРКМ	Главное управление рабоче- крестьянской милиции

дес.	десятина, десяток, десятків
ДОПР	дом общественных принудительных работ
ДТО	дорожно-транспортный отдел
ЕКВ	Економічний відділ
ЕКУ	Економічне управління
ж.д.	железная дорога
зав.	заведующий
завхоз	заведующий хозяйством
земотдел	земельный отдел
ЗРК	закритий робітничий кооператив
ЗСФСР	Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика
КДБ	Комітет державної безпеки
КК	контрольная комиссия
КНУ	Київський національний університет
Комі АРСР	Автономна Радянська Соціалістична Республіка Комі
КП(б)У	Коммунистическая партия (большевиков) Украины
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
культпроп	культура і пропаганда, завідувач відділом культури і пропаганди
ЛВО	Ленинградский военный округ
ЛКСМ, ЛКСМУ	ленинский коммунистический союз молодежи Украины
МДБ	Міністерство державної безпеки
МОПР	Международная организация помощи революционерам
НАН	Національна академія наук
нарсуд	народный суд
наук.	науковий
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел
НКЗ, Наркомзем	Народный комиссариат земледелия
НКСовхозов, НКСХ	Народный комиссариат совхозов
НКЮ	Народный комиссариат юстиции
НР	номер
О/С	особое совещание
облсуд	областной суд

582

ОГПУ	Объединенное государственное политическое управление
ОКК	Объединенная контрольная комиссия
ОО	особый отдел
оргинстр	организационно-инструкторский отдел
п., пуд.	пудов
ПО	политический отдел
ПП	полномочное представительство, полномочный представитель
предРИК, предрик	председатель районного исполнительного комитета
ПСР	Партия социалистов-революционеров
р/о	районное отделение
райзаготзерно, заготзерно	районный отдел по заготовке зерна
РайЗУ	районное земельное управление
РАЙПО	районное потребительское объединение
райфо (финчасть)	районный финансовый отдел (часть)
РВК, райвиконком	районный виконавчий комітет
РЗО, РАЙЗО, райземотдел	районный земельный отдел
РИК, райисполком	районный исполнительный комитет
РКИ	рабоче-крестьянская инспекция
РКМ, РК милиция	рабоче-крестьянская милиция
РКНС	районный комитет незаможных селян
РКС, РК Союз, райколхозсоюз	районный колхозный союз
РМ	Рада міністрів
РНК, Раднарком	Рада народних комісарів
РПК	районный партийный комитет
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
С/Т, судтройка	судебная тройка
«СВУ»	«Спілка Визволення України»
семфонд	семенной фонд
СКК	Северо-Кавказский край
СНК, Совнарком	Совет Народных Комиссаров
СОЗ	спілка обробки землі
СПВ	секретно-політичний відділ

СПО	секретно-политический отдел
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СССР	Союз Советских Социалистических Республик
ссыпункт	ссыпной пункт приема зерна
США	Сполучені Штати Америки
ТО	транспортный отдел
ТСП	Трудова селянська партія
УВО	Український військовий округ
«УВО»	«Українська військова організація»
УРЕ	Українська Радянська Енциклопедія
УНДО	Українське національно-демократичне об'єднання
УНР	Українська Народна Республіка
уповнаркомшляхів	уповноважений наркомату шляхів сполучення
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСО	учетно-статистический отдел
УСРР, Українська СРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
учпрокурор	участковый прокурор
ФЗУ	фабрично-заводське училище
ХТЗ	Харківський тракторний завод
ЦВК	Центральний виконавчий комітет
Центроспирт	Центральний трест спиртової промисловості
ЦИК	Центральний исполнительный комитет
ЦК	Центральный комитет
ЦКК	центральная контрольная комиссия
ЦЧО	Центрально-Черноземная область
ЧК	Чрезвычайная комиссия
ЭКО, Экономотдел	Экономический отдел
ЭКУ, Экономуправление	Экономическое управление
ЮЗ	Юго-Западная железная дорога